

Lina MURINIENĖ, Aleksas GIRDENIS

*Vilniaus pedagoginis universitetas***KIRČIO ATITRAUKIMO Į PROKLITIKĄ SAVITUMAI RYTINĖJE ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE**

§ 1. Gerai žinoma, kad šiauriniai žemaičiai tokius proklitikus kaip prielinksniai ir neigiamoji dalelytė laiko pirmaisiais žodžių skiemenimis ir į juos atitraukia kirtį iš galinio trumpojo arba ilgojo cirkumfleksinio skiemens (žr. Zinkevičius 1996, 39; Girdenis 1967, 76 t. = 2000a, 92 t., ir kt.), – pavyzdžiui, Tirkšlių šnekteje sakoma: *nù_anũo* „nuo jo“, *prì_numũ* „prie namų“ → *nè_pri_numũ* „ne prie namų“, *sù_munĩm* „su manim“ → *nè_su_munĩm* „ne su manim“, *nè_lenķætš* „ne lenketas (sulenкта rykštė, pritvirtinama prie dalgio)“, *nè_noràks* „ne noragas“, *nè_vainēks* „ne vainikas“. Žinoma ir tai, kad šis reiškinys nėra endeminis: tipologiškai jam labai artimas čekų kalbos pirmojo skiemens kirčio peršokimas į panašius proklitikus (pvz.: *Pojedeme 'na_výlet 'na_Šumavu 'nebo'do_Vysokých 'Tater* „Važiukime į ekskursiją į Šumavą arba į Aukštuosius Tatrus“, *Usedl 'ke_stolu a 'rozložil 'před_sebe 'noviny* „Atsisėdo prie stalo ir pasidėjo prieš save laikraštį“ (Palková 1997, 339)¹ ir ypač serbų-kroatų kalbos „skakanje“ – prielinksnių, atsidūrusių prieš pradinį krintančios priegaidės skiemenį, kirčiavimas (Girdenis 1995, 231, išn. 22 ir lit.): *bràta* „brolio“ → *bèz_brata* „be brolio“, *rũku* „ranką“ → *pòd_rũku* „už parankės“. Šiuo atžvilgiu visai kitokia latvių kalba, kurios pirmojo skiemens kirtis tvirtai fiksuotas ir į jokių proklitikus neperšoka (plg. Endzelīns 1951, 29–34; Ivanov 1959, 141; Rudzīte 1993, § 30–36; Girdenis 1995, 231), pvz.: *pēc_'kaujām es vēl labu laiku karoju pa_'sapņiem* „po kovų aš dar gana ilgai kariavau sapnuose“, *pārlēca par_'laivas malu un peldēja uz_'krastu* „peršoko per valtės kraštą ir nuplaukė į krantą“, – kirčiavimas **'pēc_kaujām*, **'pa_sapņiem*, **'par_laivas*, **'uz_krastu* visai neįmanomas.

Senokai esam pastebėję, kad šiaurės žemaičių ploto šiaurės vakarų kampas, kurį galėtume vadinti Akmenės šnekte, kartkartėmis nesilaiko bendrųjų šiaurės žemaičių kirčiavimo taisyklių: tam tikrais atvejais palieka kirtį galūnėje, o ypač dažnai atitraukia ją tik iki ortotoninio žodžio pirmojo skiemens, tartum ignoruojant proklitikus.

¹ Tiesa, kai žodis ypač pabrėžiamas, proklitikas gali likti nekirčiuotas, plg.: *Přišli 'zatím 'na_každou 'schůzku* „Taigi atėidavo į kiekvieną pasimatymą“ (įvardis *každou* „kiekvienas“ nepabrėžtas) ir *Přišli 'zatím na_'každou 'schůzku* „t.p.“ (įvardis stipriai akcentuotas) (Palková 1997, 339).

§ 2. Pirmojo tipo kirčio atitraukimo išimčių šiaurės žemaičių tarmėje pirmasis yra pastebėjęs J. Jablonskis (žr. J a b l o n s k i j 1904, XXXIII ir G i r d e n i s, P i r o c k i n a s 1977, 34 t. = G i r d e n i s 2000b, 32 t.), o daugiausia tyręs J. Pabrėža (P a b r e ž a 1981; 1984b; 1985; P a b r e ž a 1984). Įrodyta, kad fakultatyvus kirčio išlaikymas galiniame skiemenyje būdingesnis senajai kartai, šį reiškinį bandoma sieti su mažesne galūnių redukcija, raiškesnėmis senosios kartos intonacijomis, loginiais sakinio akcentais ir morfologiniais veiksniais (žr. P a b r e ž a, min. lit.; plg. Z i n k e v i č i u s 1966, 37; G i r d e n i s 1967, 86 = 2000a, 92; 1996, 17, išn. 28; R e m e n y t ė 1992, 26–28). Keletas kirčio neatitraukimo pavyzdžių iš nagrinėjamojo arealo: *a_pàjĩmkĩ padêrpkĩ!* // *ta_pamətĩ's⁽ⁱ⁾* / *kêikĩ êlgã* // *kêikĩ u'žĩms* // Akm „O, paimk padirbk! Tai pamatysi, kaip ilgai, kiek užims“; *baišáušê\ su_kõne'gã's / jau_su_tõu_klêbũonõj_tẽn / turĩeĩ^e tũok^eĩ ; draugi'st^e* // Klk „Baisiausiai su kunigais, jau su tuo klebonu ten turėjo tokią draugystę“.

Kirčio atitraukimas į proklitiką Akmenės šnektoje įvairuoja: proklitikas gali būti ir kirčiuojamas, ir lygiai taip pat gali būti nekirčiuotas, plg.: *jug_bõ.uĩ tã'p\ / kad_sukĩnkĩ'sĩ p^(a)_aštõun⁽ⁱ⁾sĩ / pa_'šêšũsĩ âřklũs / jug_trãukiñũ'ĩ / nebõ.u\ // važã.uĩ ; kõr_ĩr_ĩšãuĩ^(u)s / ir_ĩ_kãunãĩ reikĩeĩ^e su_'ãrklẽ's nuvažõuĩ^e / nebõ.u* // Klk „Juk buvo taip, kad sukinkydavo po aštuonis, po šešius arklius, jug traukinių nebuvo. Važiavo kur, ir į Šiaulius, ir į Kauną reikėjo su arkliais nuvažiuoti – nebuvo“; *tũokẽsĩ i'sĩ_sku.rũ / bõ.uĩ dêrbdãuĩ / nãginẽs\ tũok^(e)s // nu_ĩž_'gĩ_ũ"õĩũ'ĩ skũrũ* // Pp „Tokios iš odų buvo, dirbdavo nagines tokias, na, iš gyvulių odų“; *pri_bitĩ'n^(a)ĩ, pri_'ãvi-ĩũ'ĩ / pri_'kãtrũõĩ ã'vẽĩ / põ_spẽic^ã* // Vgr „Prie bityno, prie avilių, prie kiekvieno avilio po spiečių“; *čẽ_kõr_dãbarĩ ėĩn / tas_gêĩškẽl⁽ⁱ⁾s\ / nu_'rãužũ'ũ // Akm „Čia, kur dabar eina tas geležinkelis nuo Raudžių“; kũ_rĩnsãmĩ su_'žãgãrã'sĩ / su_'žãlã'ĩsĩ kãdãgã's* // Klk „Kūrendavome su žagarais, su žaliais kadugiais“.

Susidaro įspūdis, kad kirtis iš tikrųjų kur kas dažniau atitraukiamas į pirmąjį žodžio kamieno skiemenį proklitiką paliekant nekirčiuotą. Šiaurritinėje šnektos dalyje apie Vegeriūs tokių atvejų tikrai per daug, kad šį reiškinį galėtume aiškinti vien intonacija ar kokiais morfologiniais veiksniais.

§ 3. Norint įsitikinti, ar pirmajame žodžio kamieno skiemenyje fiksuojamo atitrauktinio kirčio dažnumas reikšmingai skiriasi nuo kirčio, atitraukto į proklitikus, dažnumo, atliktas statistinis tyrimas. Tiriamoji medžiaga imta iš keturių šnektos vietų: Vegerių ir Klykolių, atstovaujančių šiaurės rytams, Akmenės (šnektos centro) ir iš pietryčių punkto – Papilės. Taip skaidydami norėjome išsiaiškinti, kuriai šnektos daliai (ar dalims) kirčio atitraukimas į pirmąjį žodžio kamieno skiemenį būdingiausias ir kaip kirčio atitraukimo į proklitiką reiškinys susijęs (ar nesusijęs) su konkrečia vieta.

Kad tyrimo rezultatai būtų aiškesni, pasirinkta kontrolinė – Tirkšlių – šnekta: akmeniškiai (t.y. visi keturi anksčiau minėti kalbamosios šnektos punktai) lyginti

su tirkšliškiais, nuosekliai atitraukiančiais kirtį į pirmąjį fonologinio žodžio skiemenį, taigi ir į proklitiką (Girdenis 1967, 76 ir 86 t. = 2000a, 92 t., 99; 1971, 23 = 2000a, 214; plg. 1996, 88, išn. 22)².

§ 4. Naudotasi iš magnetofono įrašų iššifruotais Vegerių (1978 m.), Klykolių (1973 ir 1978 m.), Akmenės (1993–1995 m.), Papilės (1970 ir 1994 m.) tarminiais rankraščiais ir tirkšliškių tekstų rinkiniu (Girdenis 1996). Rankraščių apimtis svyruoja nuo 388 mokyklinio sąsiuvinio puslapių (Vegeriai) iki 1200 (Akmenė).

Iš viso atsitiktinai pasirinktuose puslapiuose suskaičiuota po 600 lyčių, iš kurių galinio skiemens kirtis galėtų būti atitrauktas į proklitiką, – ir tos, kuriose toks atitraukimas yra, ir tos, kuriose jo nėra.

§ 5. Tikrais proklitikaus laikyti tik prielinksniai ir neiginys (žr. Girdenis 1967, 76, išn. 2 = 2000a, 92, išn. 8; plg. 1996, 53, išn. 15). Jungtukai, klausiamieji žodeliai ir panašūs atoniniai sakinio elementai kirčio neatitraukia. Todėl tik sporadine vartose na paaiškinamų atvejų atsisakyta. Tarkim, tyrimui nebuvo imti tokie ir panašūs pavyzdžiai: *bèt̃_jau àš̃_a nũ | ne_vêin^a nebõvâu má.čus̃* // Vgr „Bet jau aš jų nė vieno nebuvau mačiusi“; *ĩ_žà bùs_tùs | ka_dõust̃ eigulĩs̃* // *aš̃^(u)au³_nêis̃* // Akm „Ir žabus tuos, kai duodavo eigulys, aš jau neidavau kirsti“.

Suprantama, neskaičiuoti žodžiai, kurių kirtis išlaikomas paskutiniame skiemyje arba atitraukiamas į priešpaskutinį, – tarkim: *bet_sàk² | su_ka'rėiw^{u4} | n'ėku_mèt̃ nèrėik | n'ėkumèt̃ | bâikàs kriest̃* // Vgr „Bet sako, su kareiviu niekuomet, nereikia niekuomet juokų krėsti“; *nõl | tà^(a)nũo sũ.n^{u5} | i_geĩš̃ke'lĩečũs m^okė.nũos* // Pp „Na, tai jo sūnus geležinkelininku mokėsi“. Laikytasi nuomonės, kad kirtis čia nėra atitrauktas – tiesiog žodžiai (daugumas jų 2-osios kirčiuotės) sporadiškai perėję į koloninį kirčiavimą (argumentus žr. Zinkevičius 1966, § 42; 1979; plg. Grinaveckis 1977, 130 t.; Pabrėža 1981, 70; Remenytė 1992, 27)⁶. Tyrimui nebuvo imti ir vienskiemenių žodžių bei proklitikų junginiai, pavyzdžiui: *pavėizũl | kat_karũ.men^es̃ | tõksã* // *põ_dõr̃ | põ_dõr̃ | põ_dõl | par_tu_lãuk^(a)* // Vgr „Paveiziu, kad kariuomenės toksai... Po du, po du, po du per tą lauką“; *par_mẽnks̃ vabãls̃ | ès̃ | mun⁽ⁱ⁾ | iš̃_čė | išvarĩt̃^(e)* // Trk „Per menkas vabalas esi mane iš čia išvaryti“.

² Dėl pasirinkimo motyvų žr. Murinienė, 2000, § 6 ir 1 išn.

³ Stipriai redukuota forma: girdėti beveik *ašau_nêis̃*.

⁴ Balsių [e / e] (taigi ir [ei / ei]) asimiliacija gali vykti prieš sukietėjusius lūpinius priebalsius, šiaip jau labai būdingus akmeniškams, plg.: *kėp^e* „kepė“, bet *kepâu* „kepiu“ (Murinienė 2000, § 126).

⁵ Progresyvinė balsių asimiliacija (apie ją žr. Skirmantas, Girdenis 1972 = Girdenis, 2000a, 266 tt.).

⁶ Atsitiktinai pasirinktuose puslapiuose galėjo pasitaikyti lyčių, būdingų tik vienam ar kitam idiolektui. Pavyzdžiui, tirkšliškams koloninis kirčiavimas nebūdingas: jo tendencija pastebima tik emfatinėje pozicijoje, pavyzdžiui: *šikšnĩnũs atvãrslũs turĩeĩ^(e) | tũoks_ 'õ.baks?!* „Šikšnines vadžias turėjo toks elgeta?!“ (Girdenis 1967, 86 = 2000a, 99). Neemfatinėje pozicijoje ir izoliuotuose žodžiuose kirtis automatiškai atitraukiamas į pirmąjį skiemenį. Išimties nesudaro net nauji atsineštiniai žodžiai, tarkim, *põ_kukurũ:ziũs* „po kukurūzus“ (Girdenis, ten pat).

Skaičiavimai įvertinti u kriterijumi ir 95% pasikliaujamaisiais intervalais. Rezultatai pateikiami 1 lentelėje.

1 l e n t e l ė . Bendrieji kirčio atitraukimo į proklitikus analizės rezultatai⁷

Šnekta	n	p (%)	$p. \text{ int. (95\%)}$	u	P
Trk	150	86,0	79,36 ÷ 91,16		
Pp	150	72,0	64,05 ÷ 79,05	2,87	$P < 0,01$
Trk	150	86,0	79,36 ÷ 91,16		
Akm	150	57,3	48,98 ÷ 65,41	5,55	$P < 0,001$
Trk	150	86,0	79,36 ÷ 91,16		
Vgr	150	40,7	32,72 ÷ 48,99	8,45	$P < 0,001$
Vgr	150	40,7	32,72 ÷ 48,99		
Pp	150	72,0	64,05 ÷ 79,05	5,45	$P < 0,001$
Akm	150	57,3	48,98 ÷ 65,41		
Vgr	150	40,7	32,72 ÷ 48,99	2,78	$P < 0,01$
Akm	150	57,3	48,98 ÷ 65,41		
Pp	150	72,0	64,05 ÷ 79,05	2,55	$P < 0,05$
Trk	150	86,0	79,36 ÷ 91,16		
Klk	150	54,0	45,66 ÷ 62,19	6,13	$P < 0,001$
Vgr	150	40,7	32,72 ÷ 48,99		
Klk	150	54,0	45,66 ÷ 62,19	2,20	$P < 0,05$
Akm	150	57,3	48,98 ÷ 65,41		
Klk	150	54,0	45,66 ÷ 62,19	0,46	$P > 0,05$
Pp	150	72,0	64,05 ÷ 79,05		
Klk	150	54,0	45,66 ÷ 62,19	3,13	$P < 0,01$

§ 6. Palyginus Tirkšlių ir atskirų kalbamosios šnektos punktų duomenis matyti, kad visų keturių tirtųjų vietų – Tirkšlių, Papilės, Akmenės ir Vegerių – skirtumai statistiškai reikšmingi, todėl negali būti atsitiktiniai. Kalbamuojų atžvilgiu nesiskiria tik Klykoliai ir Akmenė (žr. 1 lent.): patikimo skirtumo nerodo nei apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė 0,46 (ji gerokai mažesnė už 1,96, o reikšmingumo lygmuo nesiekia 0,05), nei 95% pasikliaujamieji intervalai, visiškai dengiantys vienas kitą.

⁷ Simbolių reikšmės: n – bendrasis galūnių skaičius, p (%) – galūnių, iš kurių atitraukiamas kirtis į proklitiką, procentas, $p. \text{ int.}$ – pasikliaujamasis intervalas, u – apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė, P – reikšmingumo lygmuo.

§ 7. Ryškiausiai skiriasi šie punktai: pirma, Tirkšliai ir Vegeriai ($P < 0,001$; žr. 1 lent.): labai didelė apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė ($u = 8,45$), pasikliaujamieji intervalai ne tik nesikerta, bet dar ir gerokai nutolę vienas nuo kito; antra, Tirkšliai ir Klykoliai ($u = 6,13, P < 0,001$, pasikliaujamieji intervalai $79,36 \div 91,16\%$ ir $45,66 \div 62,19\%$); trečia, Tirkšliai ir Akmenė ($u = 5,55, P < 0,001$, pasikliaujamieji intervalai $79,36 \div 91,16\%$ ir $48,98 \div 65,41\%$); ketvirta, Vegeriai ir Papilė ($P < 0,001$, pasikliaujamieji intervalai nesiliečia – plg.: $32,72 \div 48,99\%$ ir $64,05 \div 79,05\%$). Neabejotiną skirtumą rodo ir $0,01$ reikšmingumo lygmuo, – būtent taip skiriasi Tirkšliai ir Papilė, Akmenė ir Vegeriai, Papilė ir Klykoliai (1 lent.). Didžiausia apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė gauta įvertinus Papilės ir Klykolių duomenis ($u = 3,13$; pasikliaujamieji intervalai – $64,05 \div 79,05\%$ ir $45,66 \div 62,19\%$). Tirkšlių ir Papilės, Akmenės ir Vegerių u reikšmės labai artimos ($2,87$ ir $2,78$), nenutolę ir pasikliaujamieji intervalai, plg.: $79,36 \div 91,16\% : 64,05 \div 79,05\%$ ir $48,98 \div 65,41\% : 32,72 \div 48,99\%$.

§ 8. Iš lentelės matyti, kad įvertinus Akmenės ir Papilės duomenis 95% pasikliaujamieji intervalai šiek tiek susiliečia ($48,98 \div 65,41\%$ ir $64,05 \div 79,05\%$), tačiau apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė ($u = 2,55$) viršija kritinę (kai $P < 0,05$). Tuos pačius santykius rodo Vegerių ir Klykolių duomenų vertinimo rezultatai: truputį susikerta pasikliaujamieji intervalai ($32,72 \div 48,99\%$ ir $45,66 \div 62,19\%$), bet $u = 2,20$, o $P < 0,05$. Galima teigti, kad skirtumas tarp Akmenės ir Papilės, taip pat ir tarp Vegerių ir Klykolių punktų nėra atsitiktinis ir kad tas skirtumas s i s t e m i n i o pobūdžio.

Jokio aiškesnio skirtumo neįmanoma išvelgti tarp Akmenės ir Klykolių. Kaip jau minėta (§ 6), to nerodo nei pasikliaujamieji intervalai, nei apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė.

§ 9. Didžiausias polinkis atitraukti kirtį į proklitikus, kaip ir buvo tikėtasi, būdingas Tirkšlių šnektai. Čia atitraukiama iš $86,0\%$ galūnių. Šiuo atžvilgiu tirkšliškiai akivaizdžiai skiriasi nuo visų akmeniškųjų (žr. 1 lent.). Ypač nuo tirkšliškųjų skiriasi Vegerių šnekta, kurioje kirtis į proklitikus atitraukiamas tik iš $40,7\%$ galūnių, – vadinasi, dažniausiai lieka žodžio kamiene.

Papilė kalbamuojų atžvilgiu lyg ir artimesnė Tirkšliams negu Akmenei: papilėniškiai kirtį atitraukia iš $72,0\%$ galūnių (plg. tirkšliškųjų $86,0\%$), o akmeniškiai tik iš $57,3\%$ galūnių. Tačiau įvertinimo u kriterijumi rezultatai šios išvados nelabai remtų: lyginant Papilę su Tirkšliais $u = 2,87, P < 0,01$, o lyginant Papilę su Akmene – $u = 2,55, P < 0,05$.

Neabejojant galima sakyti, kad Akmenėje ir Klykoliuose kirtis į proklitikus atitraukiamas beveik tokiu pat dažnumu: Akmenėje iš $57,3\%$, o Klykoliuose iš $54,0\%$ galūnių; jokio skirtumo neparodė ir kiti statistinio tyrimo rezultatai (žr. 1 lent.). Taigi kalbamuojų atžvilgiu tiriamieji punktai labai artimi.

§ 10. Norint gauti aiškesnį šnektų tarpusavio santykių vaizdą, buvo pamėginta hierarchiškai jas sugrupuoti.

Skiriamieji šnektų požymiai šiuo atveju yra galūnių, iš kurių kirtis atitraukiamas į proklitikus, procentai, nes, kaip matyti iš 1 lentelės, jie gerokai įvairuoja ir galbūt susiję su geografine šnektos padėtimi⁸. Kuo tiriamieji punktai tolimesni, tuo atitraukto kirčio procentai skirtingesni (plg. Tirkšlius ir Vegerius), ir kuo šnektos arčiau viena kitos, tuo procentai panašesni (plg. Akmenę ir Klykolius). Kita vertus, Tirkšliai arčiau Akmenės negu Papilės, bet Tirkšlių ir Papilės atitraukto kirčio procentai skiriasi kur kas mažiau.

§ 11. Taigi dviejų bet kurių šnektų artimumo indeksu laikytas galūnių, iš kurių kirtis atitraukiamas į proklitikus, procentų skirtumas (plg. G i r d e n i s 1981a, 46 t. = 2000b, 210):

$$I_{xy} = |p_{i(x)} - p_{i(y)}|$$

Čia $p_{i(x)}$ reiškia bet kurios šnektos atitraukto į proklitikus kirčio procentą, o $p_{i(y)}$ – kitos šnektos atitraukto į proklitikus kirčio procentą. Atlikus skaičiavimus gauti šnektų artimumo indeksai (žr. 2 lent.).

2 l e n t e l ė. Šnektų artimumo proklitikų kirčio atžvilgiu indeksai (I_{xy})

Šneкта	Pp	Akm	Vg	Klk
Trk	14,0	28,7	45,3	32,0
Pp	–	15,3	31,3	18,0
Akm		–	16,6	3,3
Vg			–	13,3

§ 12. Hierarchiškai grupuota vadinamuoju vidurkių metodu⁹ naudojantis kompiuterine programa GRUPAVIMAS.PAS¹⁰. Programos atliktus žingsnius galima pavaizduoti taip:

- 1) $S\{Klk \leftrightarrow Akm\} = 3,3$;
- 2) $S\{Pp \leftrightarrow Trk\} = 14,0$;
- 3) $S\{(Klk \& Akm) \leftrightarrow Vg\} = 15,0$
- 4) $S\{[(Klk \& Akm) \& Vg] \leftrightarrow (Pp \& Trk)\} = 30,9$.

Programa pradeda grupavimą nuo artimiausių šnektų – Akmenės ir Klykolių, turinčių mažiausią artimumo indeksą (3,3). Sujungus šnektas grupuojama toliau,

⁸ Plg. balsių dažnumų ir jų skirtumų pasirinkimo skiriamaisiais šiaurės žemaičių tarminių zonų požymiais motyvus ir argumentavimą (G i r d e n i s 1981a, 45 tt. = 2000b, 212 t.).

⁹ Dėl hierarchinio grupavimo žr. M u r i n i e n ė, min. disert., § 336, išn. 233 ir min. lit.

¹⁰ Dėl programos GRUPAVIMAS.PAS žr. M u r i n i e n ė, min. disert., § 336, išn. 234.

suformuotose grupėse paliekant ne maksimumą ar minimumą, o reikšmių vidurkius. Antrasis procedūros žingsnis – atskiriama Tirkšlių ir Papilės grupė (14,0). Trečiasis – Vegeriai sujungiami į vieną poklasį kartu su Akmene ir Klykoliais (artimumo indeksas 15,0). Ir paskutinis žingsnis – suformuojama viena klasė iš Tirkšlių ir Papilės grupės (nuo šio etapo ją galima vadinti Papilės poklasiu) ir Klykolių, Akmenės ir Vegerių poklasio (toliau vadinamo tiesiog Akmenės poklasiu), – artimumo indeksas 30,9.

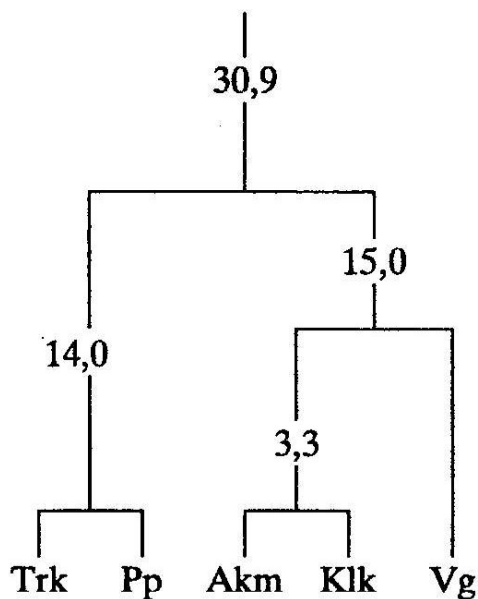
§ 13. Tas pats vaizdas gaunamas sugrupavus šnektas maksimumų ir minimumų metodais. Dirbama lygiai taip pat, tik pertvarkant lenteles imamas maksimumas arba minimumas. Abiem atvejais pradedama nuo Klykolių ir Akmenės šnektų ir baigiama dviem tais pačiais poklasiiais: Papilės – Tirkšlių ir Klykolių – Akmenės – Vegerių (žr. toliau pateikiamas žingsnių schemas).

Grupavimas maksimumų metodu toks:

- 1) $S\{Klk \leftrightarrow Akm\} = 3,3$
- 2) $S\{(Klk \& Akm) \leftrightarrow Vg\} = 13,3$
- 3) $S\{Pp \leftrightarrow Trk\} = 14,0$
- 4) $S\{(Pp \& Trk) \leftrightarrow [(Klk \& Akm) \& Vg]\} = 15,3$.

Minimumų metodu sugrupuota šitaip:

- 1) $S\{Klk \leftrightarrow Akm\} = 3,3$
- 2) $S\{Pp \leftrightarrow Trk\} = 14,0$
- 3) $S\{(Klk \& Akm) \leftrightarrow Vg\} = 16,6$
- 4) $S\{(Pp \& Trk) \leftrightarrow [(Klk \& Akm) \& Vg]\} = 45,3$

1 pav. Šnektų hierarchinis grupavimas vidurkių metodu.

§ 14. Taigi hierarchinio grupavimo rezultatai, gauti maksimumų, minimumų ir vidurkių metodais, visiškai sutampa. Tai reiškia, kad tiriamoji sistema tikrai yra hierarchinė (žr., pvz., P a k e r y s 1974 ir min. lit.). Šnektos kirčio atitraukimo į proklitiką atžvilgiu santykiuoja taip (žr. 1 pav.).

Kaip įprasta, nežymėtieji nariai, t.y. šnektos, nuosekliau atitraukiančios kirtį į proklitiką, pavaizduotos kairiosiose dendrogramos šakose, o žymėtieji nariai – šnektos, mažiau linkusios atitraukti kirtį, pavaizduotos dešinėje pusėje.

Akivaizdu, kad Papilės šnektas skiriasi nuo akmeniškųjų. Tai matyti iš dendrogramos (1 pav.), rodančios du poklasius, į vieną iš kurių įeina Papilė, o į kitą Akmenė. Vadinasi, kaip jau užsiminta, kirčio

atitraukimo į proklitiką atžvilgiu Papilės šnektos kur kas artimesnė Tirkšlių, o ne Akmenės šnektai.

§ 15. Galima manyti, kad kirčiuojamo proklitiko dažnumas bent šiek tiek susijęs su geografine šnektos padėtimi. Einama iš vakarų į šiaurės rytus nuo Tirkšlių šnektos, paties nežymėtojo nario, iki žymėčiausios – Vegerių. Susidaro įspūdis, kad kirčio atitraukimas į proklitiką labiau priklauso ne nuo didelio ar mažo atstumo, skiriančio šnektas, o nuo šiaurietinės ar vakarinės šnektos padėties. Kuo šnektos labiau į vakarus, tuo kirčio atitraukimas į proklitiką nuoseklesnis, ir atvirkščiai: kuo šnektos labiau į rytus ir į šiaurę, tuo ši ypatybė silpnėja. Ypatingą vietą šnektų hierarchijoje užima Vegeriai. Jie šlyja tik prieš visą Akmenės ir Klykolių grupę – sujungti į porą, tarkim, Vegerius su Klykoliais (arba suporuoti juos su Akmene), neįmanoma.

§ 16. Pāčios artimosios šnektos yra Akmenės ir Klykolių (jų artimumo indeksas 3,3). Klykolių šnektos yra žymėtasis pirmosios poros narys. Tačiau bent kiek didesnio šnektų skirtumo nėra: kirtis į proklitiką gana nuosekliai atitraukiamas abiejose šnektose (plg. statistinio tyrimo rezultatus, nerodžiusius skirtumo – žr. 1 lent.). Apskritai galima manyti, kad Akmenės ir Klykolių šnektos nebūtų taip akivaizdžiai atsiskyrusios nuo Tirkšlių ir Papilės, jeigu ne Vegerių šnektos, kurią kirčio atitraukimo į proklitiką atžvilgiu galima laikyti išskirtine (plg. ypač mažą atitraukto kirčio procentą – tik 40,7%). Vegeriai – vienintelis punktas, kur daugiau negu iš pusės visų galimų atvejų galinis kirtis atitraukiamas į pirmąjį žodžio skiemenį, o ne į proklitiką.

§ 17. Taigi Akmenės, Klykolių ir Vegerių šnektos, sugrupuotos visais trimis būdais, sudaro atskirą poklasį. Šias tris tarpusavyje glaudžiai susijusias šnektas galima vadinti Akmenės zona, kurios branduolys būtų pati Akmenė, atstovaujanti tipiškajai šnektai; Vegeriai, be abejo, atstovautų periferijai. Tai gražiai dera su hierarchine šiaurės žemaičių tarmės klasifikacija, kur visai kitu pagrindu neperiferiniams rytiniams telšiškiams priskiriamos dvi zonos: Tirkšlių ir Akmenės [Girdenis, 1981a, 50 (= 2000b, 214)]. Pabrėžtina, kad kalbamuoju atžvilgiu Papilė šlytų prie Tirkšlių zonos ir būtų tartum periferinė jos dalis.

§ 18. Iš hierarchinio grupavimo eliminavę Tirkšlių šnektą, kuri šiam tyrimui yra tik kontrolinė, gauname visos Akmenės zonos (į kurią, savaime suprantama, įeina ir Papilė) loginį klasifikacijos modelį, atrodantį taip:

Akmeniškiai:

1. Periferiniai: Pp

2. Neperiferiniai:

2. 1. šiaurės rytų: Vgr

2. 2. šiaurės vakarų: **Akm** + Klk

Periferijai priskiriama Papilės šnekta – pati netipiškiausia kirčiuoto proklitiko atžvilgiu¹¹. Neperiferiniams akmeniškiamis priklausytų Vegeriai, Akmenė ir Klykoliiai. Pāčios artimosios – Akmenės ir Klykolių šnektos – sudarytų neperiferinių akmeniškųjų ſiaurės vakarų grupę, o ſiaurės rytams atstovautų Vegeriai. Viſų akmeniſkių zonos centras – Akmenės ſnekta (ji paſymėta puſjuodſiu ſriftu; plg. Girdenis 1981a, 49 tt. = 2000b, 211 tt.)

§ 19. Atlikus ſtatistiſnį tyrimą ir hierarchiſkai ſugrupavus ſnektas tapo viſiſkai aiſku, kad kirčio atitraukimas į proklitiką yra *n u o s e k l u s* ſiaurės ſemaičių fonetiniſ reiškinys, būdingas ir *rytiniam* tarmės pakraſčiui. Be kita ko, kalbamojo reiškinio nuoseklumą remia ir fonetiniai bei morfologiniai veiksniai. Nors tiriamaoji medſiaga nebuvo ſpecialiai ſkirstoma pagal kokius nors fonetinius ar morfologinius požymius, tačiaſ ſtatistiſkai apdorojant rezultatus ſavaime atſiskyrė dvi didelės grupės: proklitiko bei dviskiemenio ſodſio junginiai, ir antroji grupė – proklitiko bei triskiemenio ſodſio junginiai. Œias grupes galima pavaizduoti taip (ſr. 2 pav.)¹².

2 pav. Proklitikų ir dviskiemenių (kairėje) bei triskiemenių (deſinėje) ſodſių derinio kirčiavimo polinkiai.

Iſ ſchemų matyti, kad abiem grupėms būdingas chorėjo ritmas. Œis ritmas ſuſiformuoja dviskiemenio ſodſio junginyje *kirčiuojant* proklitiką, lygiai taip pat kas antras ſkiemuo gauna kirtį antrojo tipo – triskiemenio ſodſio ir *nekirčiuoto* proklitiko – junginyje¹³.

§ 20. Ypač nuosekliai į proklitiką kirtis atitraukiamas iš dviskiemenio ſodſio galinio ſkiemens, pvz.: *kap_ uns_ grūops| anâm_ sūr_ duntīems | uſ_ t'os_ rōnk^as\ ||* Klk „Kaip jis grobs jam dantimis už tos rankos“; *dābā_ r_ mergāit^r | vēin^r_ tu_ kartunēn^r suknel^r | pā_ r_ metūs | nusepērkuos¹⁴ | ta_ dēdēlē_ r_ paſiſvēitūs\ bō_ u_ ||* Klk „Dabar mergaitė vieną tą kartūninę suknelę per metus nusipirko, tai dideliai paſiſvietusi buvo“; *aſ_ ēin^(o)_ r_ | vēl_ i_ (s)_ sō_ dūs_ os | iſ_ kōr_ aſ_ ejāu | a_ čēr_ beaci_ mī⁽ⁿ⁾_ s\ ||* Akm „Aſ einu vēl iš kaimo, iš kur aſ ējau, ar čia beatsiminsi“; *ā_ jom\ | i_ dvārūs_ dēp^(e)\ ||* Pp

¹¹ Papilės ſnekta netipiſka ir kitais atſvilgiais, pavyzdžiui, absoliučioje ſodſio pradſioje nėra fonemos /e/ (t.y. *e* → *a* / #—), prieš ilgąjį ſkiemenį nuosekliai ilgėja kirčiuoti trumpieji [*a*, *o*, *e*, *e*] ir kt.

¹² Tamsus ſtačiakampis reiškia proklitiką, ſviesūs ſtačiakampiai – ſkiemenų ſkaičių. Simboliu = žymimas kirčiuotas trumpasis arba ilgasis cirkumfleksinis galinis ſkiemuo.

¹³ Būtent kas antras kirčiuotas ſkiemuo ſiuo atveju ir yra ſvarbus. Dėl tokio kirčiavimo ſuſiformuojantis ritmas apibendrintai vadinamas chorėjo ritmu, neatsiſvelgiant į tai, kokie – lyginiai ar nelyginiai – ſkiemenys gauna kirtį.

¹⁴ Dvigubas ſangraſos afiksas labai dažnai vartojamas viſame tiriamosios ſnektos plote (plg. Vitkauskas 1978).

„Ėjome į dvarus dirbti“; *bõ.ʉ dve kârvesʃ | ir vëršʃ⁽ⁱ⁾sʃ | i dvèt | á.vesʃ | sù w a kã s* // Pp „Buvo dvi karvės ir veršis ir dvi avys. Su vaikais“.

Tik išimtiniais atvejais kirtis atitraukiamas į pirmąjį žodžio kamieno skiemenį¹⁵: kai žodis tariamas su kylančiąja intonacija, pvz.: *dvèt tûokeš dõubēsʃ bõ.ʉ | vėinàr | pri r è j ũ o sʃ | õntrəl | ten pri kũ tʳ sʃ bõ.ʉ* // Klk „Dvi tokios duobės buvo: viena prie jaujos, antra ten prie kūtės buvo“; *ta susèderâ s¹⁶ | ja(u) vãikâ | kad vėns nu'ėis¹⁷ | un(t) k à p ũ | ir idõs lãzdʳ | i pãlėksʃ* // Klk „Tai susidera jau bernai, kad vienas nueis į kapus ir įdurs lazda, ir paliks“ (plg. *vė sʳ sʳ ėin | kap vî rã | su d ė r ž õ | su kėšèniemsʃ* // Trk „Visos eina kaip vyrai: su diržu, su kišenėmis“), ir kai žodis stipriai akcentuojamas, pabrėžiamas išskirtine, emociškai konotuota intonacija: *nò | vėns | árklõur už gá lw ũ o s¹⁸ | õntrʳ sʳ pakramã.lėnʃ | trètĩ sʳ(s) | dâr pá.jãm | žĩ dõur uš krutė.nēsʃ* // Klk „Na, vienas arkliui už galvos, antras pakrausto, trečiasis dar paima žydui už krūtinės“ (plg. *dėl k è l ũ | sùpestũ | búlbʳ* // Trk¹⁹ „Dėl kelių netikusių bulvių!“).

§ 21. Vargu ar ilgosios ir trumposios galūnės kalbamuaju atžvilgiu sudarytų tokią ryškia opoziciją kaip dviskiemeniai ir triskiemeniai žodžiai²⁰. Dažnesnį (kaip galima atsargiai spėti iš turimų duomenų) žodžio kamieno pirmojo skiemens, o ne proklitiko kirčiavimą galėtų skatinti (gal ir palaikyti) ilgoji triskiemenio žodžio galūnė, pvz.: *jau tun jáunũ ĩ⁽ⁱ⁾21 | čæ vîsʃ | šunķēn²² | pãrėinʃ | čæ sak^(a) bãugò | rėgiet^e23 | su skõmbalã sʃ | su žvãngalã s²⁴* // Klk „Jau tą jaunąją čia visi šokdina, pareina čia, sako, baugu regėti: su skambalais, su žvangalais“; *ùn(s) | sã.kʳ | aš un ž à g a r ũ²⁵ | čę kėrčũo pas'ėdies^e* // Klk „Jis sako, aš ant žagarų čia kampe pasėdėsiu“. Taip

¹⁵ Čia prisimintini J. Pabrėžos (1981; 1984a; 1984b; 1984c; 1985) kirčio neatitraukimo šiaurės žemaičių tarmėje tyrimai.

¹⁶ Dėl dvigubo sangražos afikso žr. 14 išn.

¹⁷ Kirtis iš galūnės fakultatyviai neatitrauktas; žr. § 2 ir ten min. lit.

¹⁸ Ilgajame atitrauktiniu kirčiu kirčiuotame skiemenyje palyginti nuosekliai realizuojama akūto ir cirkumflekso opozicija. Šiaurrytinėse šnektose (Vegerių apylinkėse) ši opozicija yra visiškai sisteminė (plačiau apie tai žr. Murinienė 2000, § 296 ir § 393–398).

¹⁹ Nelabai konstruktyvią pejoratyvinės leksikos tarminiuose tekstuose kritiką žr. Grinaveckienė 1998. Esame įsitikinę, kad kalbą reikia tirti ir pažinti tokią, kokia ji yra iš tikrųjų. Kaip anatomui ar medikui nėra nepadurių kūno dalių, taip kalbininkui negali būti nepadurių žodžių (plg. Girdenis 1996, 8).

²⁰ J. Pabrėžos (1981, 68) teigimu, ilgosiose galūnėse neatitrauktas kirtis išlaikomas kur kas dažniau (15,7%) negu trumposiose (tik 2,7%).

²¹ Sporadiškai ištartas ilgasis [u]. Apie Klykolių, Vegerių, Akmenę įvardžiuotinių vardažodžių vyriškosios giminės galininko forma gana dažnai pavartojama vietoj moteriškosios (plg. Šiurkutė-Cekanauskienė 1968, 36).

²² Fakultatyvi intonacinė „metatonija“ (apie ją žr. Girdenis, Lakiene 1976, 73 = Girdenis 2000b, 339; Pabrėža 1984, 61–71).

²³ Dėl priegaidžių kaitos žr. išn. 22.

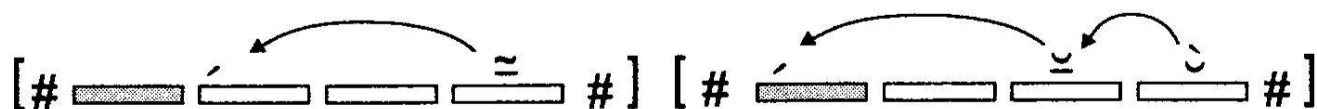
²⁴ Vienas iš nedaugelio lyg ir senų daiktavardžių su dvigarsiu *an*, pvz.: *žvãng* „žvanga“, *trãnts* „trantas, niekalas“, *prancũ zʳ s* „prancūzas“ (plg. Girdenis 1996, 25, išn. 59 ir 45, išn. 115).

²⁵ Prielinksnio *ant* + *įnagininkas* konstrukcijos sparčiai nyksta. Nesistemiškai jos vartojamos ir Tirkšlių šnektose (žr. Girdenis 1996, 135, išn. 41).

yra ne tik Akmenės zonoje, bet ir Tirkšliuose²⁶, tarkim: *nê\ / iš_òkr̥nũ\ ka_va-žá.ú^a sá.k^a // jau_tėik prigîr^e(s)\ žáltĩs / vò_granátûoms vė.s^os apšėkė.s^es\ // „Ne, iš Ukri-
nų kai važiavo, sako, jau tiek prigėręs žaltys, o granatomis (t.y. buteliais) visas apsi-
kišęs“; *tėn_lub_lėnũst kòłs / ę_rũ.gũst kòł(s) su_’spràgėlã·(s) žėnã / tokei_*
*spràgėlã\ // „Ten linus kuldavo ir rugius kuldavo su spragilais, žinai, tokie spragi-
lai“; ka_but_kàs anam_dė.v^es / su_’dėvinė·s mėitã·s\ i_galv^a! // „Kad būtų kas jam
davęs su devyniais basliais į galvą!“.**

§ 22. Iš trumposios triskiemenių žodžių galūnės kirtis paprastai į proklitiką ati-
traukiamas: *paškau_i_bõndĩ išlėis / ð_ganĩ·klàs / išlėis\ // Akm „Paskiau į bandą
išleisdavo, į ganyklas išleisdavo“; tá.s²⁷, tĩeys / prá.š^(o), tuo_kõnė(g^o) / kad_ànũ·lái-
dũot^(o) / sũ\ kãpòrė // Klk „Tas tėvas prašo to kunigo, kad jį laidotų su kepure“²⁸.
Atvejai, kai atitrauktinį kirtį turi pirmasis kamieno skiemuo, o ne proklitikas, yra itin
reti, dažniau pasitaiko tada, kai kalbama ekspresyviai: *pò_’pàrõnkė* Trk „po paranke“
(Girdenis 1996, 19, išn. 35) ar, tartum laukiant prieštaravimo, pabrėžiama pati
žodžio šaknis [min. veik., 88, išn. 22; 187, išn. 17], pvz.: *jus_vãžãvũot / par_’lètė-
nũs\ // nõ.ĩ^e\ // pãr_letėnũs mes_vãžãvũom // „– Jūs važiavot per Lėtenius? – Taip,
per Lėtenius mes važiavom“; křãut^(e) i_kũpštèl^(ũ) / tuokũs_mãžũs / i_gãn\ // „Krauti
į kupetaites tokias mažas, ir gana“.**

§ 23. Taigi proklitiko ir triskiemenio žodžio junginius (žr. § 19) galima būtų pa-
vaizduoti šiomis schemomis (žr. 3 pav.)²⁹:

3 pav. Proklitiko ir triskiemenio žodžio derinių modeliai. Kairėje – žodžiai su ilgąja galūne, dešinėje – su trumpąja.

Iš schemų matyti, kaip proklitiko kirčiavimas (ar nekirčiavimas) priklauso nuo žodžio galo kiekybės: iš ilgojo galinio skiemens kirtį linkstama atitraukti į pirmąjį žodžio kamieno skiemenį, o iš trumpojo galinio skiemens – į proklitiką. Abiem atvejais kirčiuoti ir nekirčiuoti skiemenys išsidėsto *ch o r è j o*³⁰ ritmu. Pirmojoje sche-
moje proklitikas negauna kirčio – kirčiuojamas trečiasis nuo žodžio galo ir galinis

²⁶ Tarmės tekstų rinkinyje „Taip šneka tirkšliškiai“ užsiminta apie polinkį kirtį iš ilgosios galūnės atitraukti į pirmąjį triskiemenio žodžio kamieno skiemenį. Todėl dažniau sakoma *su_dėvinė·s* „su devyniais“, *iž_dãržinĩes* „iš daržinės“, *iš_mãrškiñũ* „iš marškinių“, o ne *sũ_dėvinė·s*, *iž_dãržinĩes*, *iš_mãrškiñũ* (Girdenis 1996, 162, išn. 28).

²⁷ Sporadinis trumpojo balsio ilginimas, susijęs su sakinio intonacija.

²⁸ Apie galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo ryšį žr.: Girdenis, Rosinas 1980, 195 (= Girdenis 2000b, 199); Girdenis 1981b, 22 t. (= 2000b, 222 t.); 1982 (= 2000b, 272 tt.); Pabrėža 1984a.

²⁹ Plg. kirčio atitraukimo formules, pateikiamas disertacijoje (Girdenis 1967, 87 = 2000a, 99).

³⁰ Žr. išn. 13.

skiemuo. Antrojeje schemoje, kur kirtis atitraukiamas į proklitiką, t.y. į ketvirtąjį nuo žodžio galo skiemenį, šalutinį kirtį turi ir priešpaskutinis skiemuo³¹, tad vėl susiformuoja chorėjas (plg. Girde n i s 1966, 57tt.; 1995, 236 t.; A t k o č a i t y t ė 1997a; 1997b).

§ 24. Keturskiemenių ir ilgesnių žodžių šnektoje nėra daug. Sprendžiant iš turimų duomenų, apie chorėjo polinkį taip pat galima kalbėti: atitrauktinį kirtį dažniau turi pirmasis žodžio kamieno skiemuo, o ne proklitikas³² – tarkim: *so_ 'múotinèl'* „su motinėle“, *so_ 'bėnzavũoz'* „su benzinevežiu“, *i_ 'kùbilũk'us* „į kubiliukus“ ir pan.

§ 25. Vegeriai, kaip ne sykį teigta, kitokie: atitrauktinis kirtis čia beveik ištiesai yra ne proklitike, o pirmajame žodžio kamieno skiemenyje, ir tai nepriklauso nei nuo žodžio skiemenų skaičiaus, nei nuo žodžio galo kiekybės, pvz.: *eš_ 'lènũ* „iš linų“; *par_ 'ilgi*³³ „per ilgi“; *so_ 'brauktovė* „su brauktuve“, *pri_ 'àvėžũ* „prie avižų“, *pj'ovies ėin/ | su_ 'dãlĩg' | daugãusė / su_ dãlĩgã's \\ sėnãu pjúov' \\ ėin/ rišėj' (e) s \\ múotrešk' s / ėin | iš_ 'pàskũ o s * „Pjovėjas eina su dalgiu, daugiausiai su dalgiais seniau pjovė, eina rišėjos, moterys eina iš paskos“.

§ 26. Labai įdomu, kokioms galėtų būti kalbamojo reiškinių tolimesnės raidos tendencijos: tipinio žemaitiškojo kirčio atitraukimo į proklitiką stabilizavimasis, ar priešingai – posūkis link Vegeriams būdingo „latviškojo“ kirčio atitraukimo modelio.

Taigi pasidomėta, ar galima įžvelgti kirčio atitraukimo į proklitiką progresavimą – mat jau renkant pavyzdžius tyrimui pastebėta, kad bent kiek jaunesni akmeniškiai kalba lyg „taisykliau“ – t.y. labiau linktų į proklitiko kirtį. Štai keletas pavyzdžių: *sũ_ arklã's wãžõus* „Su arkliais važiuodavo“, *ãutã_ iš_ lenũ_ | iš_ pakulũ*³⁴ „Autai iš linų, iš pakulų“ (Stasė Mėšlydienė, g. 1911 m.); *nupjũovė_ sũstatė_ i_ gõbėlės* „Nupjovei, sustatei į gubeles“, *ũn_ baigũ_ acerã.dũos*³⁵ „Į pabaigą atsirado“, *sũ_ wãgẽms dalėjẽ's* „Su vagimis dalijasi“ (Stasys Jasutis, g. 1911 m.); *žõus' / jau_ gali_ ganĩt' (e) \\ \\ sũ_ žũol' (e) šėrt' (e) * „Žasi jau gali ganyti, su žole šerti“ (Kazys Eibutis, g. 1919 m.) ir plg. pačių vyriausių informantų: *pri_ vėntũos kõr_ givãen* „Prie Ventos kur gyvena“, *iš_ àpãčũos plãt' s i_* „Iš apačios platus yra“ (Aleksandras Andrijaitis, g. 1901 m.); *so_ sprãgėlã's trĩ's kõlsãm* „Su spragilais trys kulsime“, *gĩ.vèn' (o) unt_ àkmėns* „Gyvenu ant akmens“ (Dominykas Ažuolas, g. 1901 m.).

§ 27. Pabandyta palyginti kiek jaunesnės ir pačios vyresniosios akmeniškųjų kartos atitraukiamo kirčio į proklitiką dažnumą. Jaunesnei kartai atstovavo S. Maiga,

³¹ Sinchroniniu požiūriu priešpaskutinio skiemens kirtis nėra atitrauktinis, nes yra reguliarus ir egzistuoja automatiškai (plg. Girde n i s, 1967, 86, ypač išn. 1 = 2000a, 110 t. ir išn. 51).

³² Chorėjo ritmui gali paklusti net sudurtiniai žodžiai, plg.: *laiškãnešĩ's / laiškã.neš' s / laiškinĩnks* „laiškanešys“ (Girde n i s 1996, 162, išn. 28).

³³ Priebalsiai [j], [k], [g], kartais ir [č], [dž] akmeniškųjų šnektose gana dažnai paaukština galinio [e] pakilimą. Prieš fakultatyvų <i> ← [e] vyksta normali balsių asimiliacija.

³⁴ „Naujoviška“, tarnei nelabai būdinga kirčiuotė: tradiciškai būtų sakoma *iš_ pã.kul'ũ* ~ iš pãkulų.

³⁵ Dėl sangražos afiksų žr. dar išn. 14 ir 16.

gimęs 1913 m. Jokymės kaime, užaugęs Pakempiniuose, o vyresniajai – D. Ažuolas, gimęs 1901 m. Mančelių kaime. Naudotasi 1993–1995 m. Akmenės tekstais, suskaičiuota 150 tiriamųjų lyčių.

§ 28. Duomenis įvertinus 95% pasikliaujamaisiais intervalais ir *u* kriterijumi matyti, kad skirtumas statistiškai reikšmingas: apskaičiuotoji *u* kriterijaus reikšmė 2,90 viršija kritinę (reikšmingumo lygmuo 0,01), pasikliaujamieji intervalai nesusiliečia (plg. 63,19 ÷ 84,11% ir 38,85 ÷ 62,45%).

3 l e n t e l ė. Vyriausiosios ir kiek jaunesnės akmeniškių kartos kirčio atitraukimo į proklitiką savitumai

Informantai	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	p. int. (95%)	<i>u</i>	<i>P</i>
S. M.	75	74,7	63,19 ÷ 84,11		
D. A.	75	50,7	38,85 ÷ 62,45	2,90	<i>P</i> < 0,01

§ 29. Jaunesnysis informantas S. Maiga atitraukia kirtį į proklitiką kur kas dažniau (iš 74,7% galūnių), tarkim: išlepâˆ | ú n_ g r i n d ũ | pawá·kčˆojêˆ | bàsúoms kúo- júoms | i_ tųjâu \ à.patˆ(s)jôudˆs \ // „Išlipai ant grindų, pavaikščiojai basomis kojomis, ir tuojau apačios juodos“; rúodst̆ kə_ jau_ izdrúožêˆ | | nèbĭe \ tūo // kad_ èsĭ kĭô.ũˆ(s) | s_ù \ kĕřvˆ(ˆ)36 // „Rodos, kad jau išdrožei – nebėra to, kad esi kliuvęs su kirviu“ ir t.t.

Kur kas retesnis pirmojo žodžio kamieno skiemens kirčiavimas S. Maigos kalboje sietinas su tais pačiais, visam tirtajam plotui (išskyrus Vegerius) būdingais intonaciniais ar morfologiniais veiksniais, – pavyzdžiui, dažnesnis pabrėžiant žodžio šaknį: kęts_ iš_ kãunˆ(ˆ) | | kęts_ i(š)_ ũ á u ĩ ũ | | kęts_ iš_ klãipĭedˆ(s) | | vèsokũ \ bô.ũ // „Kitas iš Kauno, kitas iš Šiaulių, kitas iš Klaipėdos – visokių buvo“, iš_ 'kr à š t ũ | plˆ ò n ũ | l i n t ĩ ĩ | t ò k ũ | | p r i š a k ĩ \ s \ t u o k s \ â u x š t s // „Iš kraštų plonų lentelių tokių priešakys toks aukštas“; ryškioje emfazėje: gaspadĕ.nˆ(ˆ) | sã.k | ne_ 't ò k ĕ mˆ(ˆ) | čĭesˆ(ˆ) | papjúovê \ // „Šei- mininkė sako: ne tokiu laiku papjovei“; pĕrmˆ(ˆ) | iš_ 'k ĭ à ũ ũ \ b ô . ũ // „Pirma iš klevų buvo“ ir pan.

Šiek tiek vyresnis D. Ažuolas linksta kirčiuoti pirmąjį žodžio kamieno skiemenį (į proklitiką kirtis atitrauktas tik 50,7% atveju), pvz.: su_ 'l ě n ã | s | m a s t ĩ p \ d a r b á . v o - m ĩ e s 37 „Su liniais mes taip darbavomės“; kęts | w à g | i ž_ 'b ě d ũ o s | | w o _ k ĕ t s | w à g | k a _ b ũ . t ˆ t ō r t \ k ř â u t ˆ „Kitas vagia iš bėdos, o kitas vagia, kad būtų turta krauti“; t a _ t u s _ m ĩ š ˆ(ˆ) | s | p a s i š ũ : s | | k a p _ i ž _ 'd v ĩ j ũ | | d r ō b ũ ĩ ũ \ // „Tai tuos maišus pasisiūdavo kaip iš dviejų drobulių“; j ě z u s m á . r i j ˆ(ˆ) | s a k â u | p r i _ 'b ě d ũ o s | | t ě n k ĭ | | i _ m a l ō u t ˆ \ // „Jėzus

³⁶ Prieš sukietėjusį lūpinį priebalsį sklandžiuųjų [lʃ] minkštumas išlieka, pvz.: bũlbu „bulvių“, kãlvu „kalvių“, pĕřmãu „pirmiau“, vĕřvô.kęs „virviukės“. Tai skatina mąstyti apie gana vėlyvą lūpinių priebalsių jotinio minkštumo praradimą (M u r i n i e n ė 2000, § 126, išn. 65).

³⁷ Tradicinė žemaitiška galūnė su sangražos afiksu yra -mũos. Čia turime dabar labai „madingą“ (ne tik čia, bet ir daug kur kitur, – pavyzdžiui, tirkšliškių šnekoje) iš bendrinės kalbos plintantį variantą.

Marija, sakau, bėdai esant tenka ir meluoti“; *vies*³⁸ / *itáikîns* / *i_tas_dùris* / *je_vîes* / *iš_’kè-tũ os* / *pòs*^(es) / *ta_par_’kètàs* / *dùris_vèlâk* // „Vėjas įtaikys į tas duris; jei vėjas iš kitos pusės, tai pro kitas duris vėl“. Tokio didelio pirmojo žodžio kamieno skiemens kirčiavimo dažnumo (49,3%) neįmanoma paaiškinti vien morfologiniais ar intonaciniais veiksniais.

§ 30. Sunku apibrėžti, nuo kokių fonologinių ar fonetinių veiksnių priklauso kalbamojo atitrauktinio kirčio vieta. Turint galvoje, kad patiems seniesiems akmeniškams būdinga atitraukti kirtį į pirmąjį kamieno skiemenį, galima mąstyti apie tai, kad tam tikru šnektos raidos periodu atitrauktinis kirtis galbūt *n e b u v o v i s i š k a i a u t o m a t i n i s*, gal net turėjo polinkį stabilizuotis pirmajame žodžio kamieno skiemenyje.

§ 31. Aiškiai nei nuo žodžio ilgio, nei nuo morfologinių ribų nepriklausomas atitrauktinis kirtis kartais jau gali atlikti ne vien delimitatyvinę, bet ir distinktyvinę funkciją (plg. R e m e n y t ė 1992, 23 t.). Jeigu, tarkime, iš dviejų galimų variantų: *iš_neštũ* // *iš_’nèštũ* „iš neštų“ – pavartojamas antrasis (*iš_’nèštũ*), žodžių junginys aiškiai (nors ir fakultatyviai) skiriamas nuo atskiro žodžio *išneštũ* „(dgs. klm.) išneštų“³⁹.

§ 32. Kiek atitrauktinio kirčio fonologizavimosi tendencija yra vidinių veiksnių motyvuojama, o kiek ji palaikoma latvių kalbos, sunku pasakyti. Kaip jau sakyta rašinio pradžioje, latvių kalboje prielinksnis esti nekirčiuotas, o čekų – kirčiuojamas; serbų-kroatų kalboje kirtis atitraukiamas iš pirmojo tvirtapradžio skiemens į prielinksni. Remiantis Vegerių šnektos duomenimis galima gana drąsiai manyti, kad latvių kalba tam tikru tarmės raidos etapu padėjo atitrauktinį kirtį užfiksuoti pirmajame žodžio kamieno skiemenyje. Taigi šiuo atveju turime labai įdomų ir subtilų kalbų bei tarmių kontaktavimo padarinį. Kad jis ryškiausias būtų Vegeriuose, visiškai suprantama: šioje šnektose pilna ir įvairių kitų adstratinės kilmės reiškinių – tiek fonetinių, tiek gramatinių, tiek leksinių.

Kitų akmeniškųjų šnektų statistinio tyrimo rezultatai leidžia svarstyti kalbamąjį reiškinį jau tik būtuojų laiku, nes bent kiek jaunesni informantai linkę kirčiuoti proklitiką, – vadinasi, pereiti prie tipinio šiaurės žemaičių kirčio atitraukimo. Todėl atitraukimas į proklitiką – taigi ir atitrauktinis kirtis – veikiausiai niekada nebus iki galo fonologizuotas.

³⁸ Intonacinė priegaidės „metatonija“ (smulkiau apie ją žr. išn. 22 min. lit.) – plg. toliau pavartotą akūtinį to paties žodžio variantą.

³⁹ J. Kazlauskas (1968, 20–25) fonologiniu laikė tik kirtį, atliekantį distinktyvinę funkciją (plg. Girdenis, Rosinas 1980, 195, ir Girdenis 1995, 241 ir 261).

PECULIARITIES OF THE STRESS SHIFT TO THE PROCLITIC IN THE NORTH-EASTERN ŽEMAITISH DIALECT

Summary

The paper is devoted to a detailed analysis of the specific features of the stress shift in the North-eastern part of the North Žemaitish dialect with special attention drawn to the fluctuation of the accent of the proclitic morphs – such as prepositions or negation, e.g. *pri_ 'kàtrūo* || *'pri_ katrūo* 'to every one', *i_ 'žàbūs* || *žàbūs* 'into the brushwood'. Statistical investigation shows that the shift of stress not to the proclitic, but to the first syllable of the stem is typical only for the northernmost edge of the eastern part of the area (especially frequently – in the environs of Vegėriai) and for the oldest generation of informants – even in the centre of the dialect, Akmėnė.

The observed phenomenon may be interpreted as a result of intimate contacts with the Latvian, very typical of this dialectal area. It is well known that all Latvian dialects have the fixed stress on the first syllable, which (unlike, e.g., the Czech stress) is never shifted to the proclitic.

LITERATŪRA

Atkočaitytė D., 1997a, Kirčio atitraukimo ir nukėlimo tendencijos pietinėse pietų žemaičių raseiniškių šnektose, – *Edukologija. Kalbotyra. Literatūrologija: Jaunųjų mokslininkų darbai*, Vilnius, VPU, 263–266.

Atkočaitytė D., 1997b, Šalutiniai kirčiai pietų žemaičių raseiniškių šnektose, – *Jaunųjų kalbininkų konferencija: Konferencijos pranešimų tezės*, Vilnius, LKI, 5–6.

Endzelīns J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga.

Girdenis A., 1966, Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) pokirtinių skiemenų priegaidės, – *Klb XIV* 57–71.

Girdenis A., 1967, Mažeikių tarmės fonologinė sistema: *Filol. m. kand. disert.*, Vilnius, VU.

Girdenis A., 1971a, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga, – *Blt VII* (1) 21–31.

Girdenis A., 1981a, Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmės klasifikacija, – *Blt XVII* (1) 42–51.

Girdenis A., 1981b, Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje, – *Iš lietuvių etnogenezės*, Vilnius, 19–26.

Girdenis A., 1982 – A. Гирденис, Опыт морфонологической интерпретации северожемайтской аттракции ударения, – *Blt XVIII* (2) 179–188.

Girdenis A., 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*, Vilnius.

Girdenis A., 1996, *Taip šneka tirkšliškiai*, Vilnius.

Girdenis A., 2000a, *Kalbotyros darbai, I*, Vilnius.

Girdenis A., 2000b, *Kalbotyros darbai, II*, Vilnius.

Girdenis A., V. Lakiėnė, 1976, Šiaurės žemaičių kalbėjimo tempas, – *Klb XXVII* (1) 71–74.

Girdenis A., A. Piročkinas, 1977, Jonas Jablonskis – dialektologas, – *Klb XXVIII* (1) 29–28

Girdenis A., A. Rosinas, 1980, Jonas Kazlauskas, – *Kalba ir mintis, sudarė B. Savukynas*, Vilnius, 185–196.

Grinaveckienė E., 1998, Šnektos nykimo ženklai, – *Literatūra ir menas*, Sausio 31 d., 4.

Grinaveckis V., 1977, Dėl lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimo kilmės, – *Lietuvos TSR MA darbai, A serija, II* (59), 129–135.

Grinaveckis V., 1973, *Žemaičių tarmių istorija: Fonetika*, Vilnius.

Ivanov, 1959 – Вяч. Вс. Иванов, О прерывистой интонации в латышском языке, – *Rakstu krājums (Veltījums ... Jānim Endzelīnam)*, Rīga, 133–148.

Jablonskij, 1904 – И. Яблонский, Послѣсловіе (ко втор. выпуску I тома словаря А.В. Юшкевича), – Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ, Выпускъ второй, Санктпетербургъ, 1904, I–LIX.

Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius.

Muriniė L., 2000, Akmenės šnektos fonologinė sistema (Vokalizmas ir prozodija): Humanit. m. dr. disert., Vilnius, VU.

Pabrėža, 1984 – Ю. Пабрежа, Динамика аттракции ударения в северожемайтском наречии: Автореф. дис. канд. филол. наук, Вильнюс, ВГУ.

Pabrėža J., 1981, Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje, – Klb XXII (1) 66–73.

Pabrėža J., 1984a, Galūnių redukcijos ryšys su kirčio atitraukimu šiaurės žemaičių tarmėje, – Blt XX (2) 145–150.

Pabrėža J., 1984b, Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių šnektose, – Klb XXXV (1) 61–71.

Pabrėža J., 1985, Kirčio atitraukimo svyravimai ir jų sinchroniniai bei diachroniniai motyvai šiaurės žemaičių tarmėje, – Tarptautine baltistų konf., 1985 m. spalio 9–12: Praneš. tezės, Vilnius, 84–85.

Pakerys A., 1974, Lietuvių bendrinės kalbos balsių diferencinių požymių hierarchija, – Klb XXVI (1) 37–49.

Palková Z., 1997, Fonetika a fonologie češtiny, Praha.

Remenyte I., 1992, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija (Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas): Filol. m. kand. disert., Vilnius, VU.

Rudzīte M., 1993, Latviešu valodas vēsturiskā fonētika, Rīga.

Skirmantas P., A. Girdenis, 1972, Progresyvinė balsių asimiliacija pietinėse „dounininkų“ šnektose, – Klb XXIV (1) 91–96.

Šiurkutė-Čekanauskienė E., 1968, Klykolių (Akmenės raj.) tarmės aprašas: Dipl. darbas, Vilnius, VU.

Vitkauskas V., 1978, Apie P+s+V+s tipo sangražinius veiksmožodžius, – LKK XVIII 171–175.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1979, Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos, – Klb XXX (1) 90–93.